

Cezary Kukło

Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Historyczno-Socjologiczny

email: cz.kuklo@life.pl

Ludność parafii Trzcianne w świetle spisu wiernych z 1843 roku

The Population of the Parish of Trzcianne in the Light of the List of the Congregation Dated 1843

Abstrakt

Artykuł rozpoczyna cykl publikacji poświęconych opisaniu procesów modernizacyjnych zachodzących w XIX wieku na obszarach położonych na wschód od Wisły. Jego celem jest przedstawienie stanu, rozmieszczenia i struktury demograficznej populacji wiejskiej (chłopi i drobna szlachta) parafii Trzcianne u schyłku I połowy XIX wieku, położonej peryferyjnie w stosunku do przemian zachodzących w Europie. Podstawę źródłową analiz stanowi rękopiśmienny spis mieszkańców parafii z 1843 roku. Badana populacja charakteryzowała się reprodukcją rozszerzoną i niskimi rozmiarami celibatu definitywnego. Dla obu podstawowych grup społecznych mieszkańców parafii, chłopów i drobnej szlachty, szybkie założenie rodziny było nadrzędnym celem.

Abstract

The article initiates a publishing cycle devoted to the description of modernising processes taking place in the 19th century in the areas east of the Vistula River. The publications are intended to present the state, distribution and demographic structure of the rural population (peasants and the lower layers of the gentry) living within the parish of Trzcianne at the end of the first half of the 19th century; the parish was situated peripherally in relation to the changes taking place in Europe. A handwritten list of the inhabitants of the parish, dated 1843, is the main source. The features of the population under research were its extended reproduction and a tiny size of definite celibacy. The main goal of both basic social groups – peasants and petty gentry – was to found a family as soon as possible.

Wstęp

W polskiej demografii historycznej studia nad zaludnieniem i ruchem naturalnym ludności różnych zasięgów terytorialnych w XIX stuleciu należą do najczęściej podejmowanych od wielu lat¹. Cenne prace Stanisława Borowskiego², Tadeusza Ładogórskiego³, Kazimierza Wajdy⁴, Krzysztofa Zamorskiego⁵, Juliana K. Jańczaka⁶ i wielu innych⁷, koncentrowały się przede wszystkim na stosunkach demograficznych i przemianach społeczno-gospodarczych Wielkopolski, Śląska, Pomorza, Galicji i Królestwa Polskiego. Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem badawczym cieszy się problematyka demograficzna w odniesieniu do ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej, włączonych bezpośrednio w latach 1772–1795 do Cesarstwa Rosyjskiego. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy było znaczne opóźnienie przeprowadzania spisów ludności przez rosyjską administrację państwową w porównaniu z Cesarstwem Austriackim

¹ Praca powstała w ramach projektu „Procesy modernizacyjne w tradycyjnym społeczeństwie Europy peryferyjnej”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02202.

² Stanisław Borowski, „Zgony i wiek zmarłych w Wielkopolsce w latach 1806–1914”, *Przeszłość Demograficzna Polski* (dalej: *PDP*) 1 (1967): 111–130; tenże, „Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807–1914”, *PDP* 3 (1970): 125–142; tenże, „Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i niektórych krajach sąsiednich”, *PDP* 4 (1971): 241–259.

³ Tadeusz Ładogórski, „Ruch naturalny ludności Śląska w latach 1816–1849”, *PDP* 4 (1971): 61–109.

⁴ Kazimierz Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969); tenże, „Transformacja demograficzna a industrializacja na przykładzie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, *PDP* 26 (2005): 157–166.

⁵ Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910* (Kraków–Warszawa: Uniwersytet Jagielloński, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1989); tenże, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991).

⁶ Julian K. Jańczak, „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1815–1830)”, *PDP* 14 (1983): 3–28; tenże, „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1830–1844)”, *PDP* 16 (1985): 25–49; tenże, „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1845–1866)”, *PDP* 17 (1987): 127–164; tenże, „Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.”, *PDP* 19 (1994): 47–116.

⁷ Wymienić tu można z całą pewnością interesujące studia Stefana Kowala, *Spoleczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu, 1982); Andrzeja Piątkowskiego, *Przemiany demograficzne w miastach Prus Zachodnich w latach 1815–1850* (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1990); Agnieszki Zielińskiej, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012); Dariusza K. Chojeckiego, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014).

i Królestwem Pruskim w XIX wieku, skutkujące brakiem wartościowej urzędowej statystyki demograficznej z okresu sprzed 1897 roku⁸. Nic więc dziwnego, że literatura demograficzna dotycząca tychże terenów jest więcej niż skromna⁹. Tymczasem pewną orientację o cechach demograficznych ludności zamieszkującej ziemie polskie włączone w skład imperium Romanowów może przynieść daleko szersza niż do tej pory eksploracja parafialnych spisów wiernych przeprowadzonych w XIX stuleciu, licznie zalegających w archiwach kościelnych¹⁰.

Celem artykułu jest przedstawienie stanu, rozmieszczenia i struktury demograficznej populacji wiejskiej złożonej z chłopów i drobnej szlachty zamieszkających w parafii Trzciannie, na północnym Podlasiu, w 1843 roku. W ramach tak określonego celu, obok ogólnej oceny wartości badawczej podstawy źródłowej, zostanie dokonana charakterystyka ludności według płci, wieku oraz jej stanu cywilnego. Wyróżnione tutaj zagadnienia badawcze należą do jednych z najbardziej podstawowych charakterystyk populacji. Ich waga poznawcza jest tym większa, że struktura ludności pozostaje pod wpływem intensywności podstawowych procesów demograficznych – rozrodczości, umieralności, małżeństw i przemieszczeń migracyjnych. Wprawdzie punkt ciężkości badań położono na całościowej charakterystyce ludności parafii Trzciannie, to jednak za ważne i interesujące uznano także możliwość zobrazowania niektórych zagadnień w zróżnicowaniu społecznym – chłopów i drobnej szlachty.

Parafia Trzciannie, erygowana w 1496 roku przez Aleksandra Jagiellończyka, wielkiego księcia litewskiego, należy do najstarszych na Podlasiu¹¹. Od samego początku rozległa terytorialnie, obejmowała ziemie położone w dorzeczu rzek Biebrzy i Narwi i była jedną z największych w zachodniej części diecezji wileńskiej. Jak wynika ze sporządzonego w 1607 roku przez ówczesnego plebana, ks. Seweryna Jeżewskiego, wykazu wsi, zamieszczonego w księdze ślubów, parafia

⁸ Na znaczne braki także bardziej zaawansowanych statystyk ludnościowych austriackiej i pruskiej w odniesieniu do ziem polskich pod zaborami zwracała uwagę Irena Gieysztorowa, „Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty”, *PDP* 12 (1980): 179–190.

⁹ Tylko demograficzne problemy ludności żydowskiej na Białorusi doczekały się jak do tej pory podsumowania w pracy Barbary Stępniewskiej-Holzer, *Żydzi na Białorusi. Studium z dziejów osiedlenia w pierwszej połowie XIX w.* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013). Interesującym przyczynkiem odsłaniającym z kolei życie społeczne i gospodarcze chłopów podolskich jest artykuł Konrada Rzemienieckiego, „Gospodarstwo chłopskie w wybranych wsiach dóbr teofilskich na Podolu w 1827 roku”, *PDP* 35 (2104): 41–54.

¹⁰ Wskazują na to np. kwerendy przeprowadzone w zasobach Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku, Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie oraz w archiwach zachodniej Ukrainy, zob. Piotr Guzowski, Radosław Poniak, „Spisy spowiednicze z XVIII–XIX w. w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie” (w druku); Piotr Guzowski, „Spisy ludności w archiwach zachodniej Ukrainy do 1914 r.” (w druku).

¹¹ Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, wyd., *Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej*, t. 1: 1387–1507 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948), 511–512, nr 439.

na początku XVII wieku obejmowała swoim zasięgiem 32 większe i mniejsze osiedla¹², zaś u schyłku XVIII stulecia w jej skład wchodziło już 36 wiosek i miejsc z domostwami¹³. Lata następne charakteryzowały się dalszym postępowaniem osadnictwa, bowiem według wizytacji z 1829 roku parafia Trzciannie obejmowała swoim zasięgiem 50 wiosek¹⁴. Większość mieszkańców była katolikami. W drugiej połowie XVI wieku na terenie parafii funkcjonowała także cerkiew w Boguszewie, obsługująca ludność ruską. W późniejszym okresie funkcjonowała ona już jako cerkiew unicka. Równoległe z rozwojem przestrzennym osadnictwa na terenie parafii dokonywał się proces przechodzenia unitów na obrządek łaciński, gdyż już na początku lat 70. XVIII wieku dziekan unickiego dekanatu podlaskiego, ks. Bazyl Benedykt Guttorski, wyraźnie stwierdził brak parafii w Boguszewie, poza budynkiem cerkiewnym¹⁵. Potwierdza to także wizytacja dziekańska kościoła trzciańskiego z 1783 roku, kiedy stwierdzono: „W której jest prezbiter ritus graeci, który ma dla siebie fundusz przyzwoity dla żywności, ale parafii żadnej nie ma”¹⁶. W drugiej połowie XVII wieku wśród badanej ludności spotykamy także Żydów, zamieszkujących w samym Trzciannym. Byli oni grupą dobrze zorganizowaną i dążyli do emancypacji spod wpływów silnego kahału tykocińskiego, który uniemożliwiał im budowę osobnej bożnicy i kirkutu. Stało się to możliwe dopiero po wielkim pożarze Trzciannego z 1778 roku, dzięki pomocy udzielonej blisko 300-osobowej społeczności żydowskiej, przez ówczesnego starostę knyszyńskiego Piotra Czapskiego, wojewodę pomorskiego¹⁷.

Spis parafian, który jest przedmiotem analiz, został sporządzony we wrześniu 1843 roku przez ówczesnego proboszcza ks. Wawrzyńca Walickiego¹⁸. Jego układ jest bliźniaczo podobny do stosowanych wcześniej ksiąg *status animarum*, choć oczywiście zawiera też pewne modyfikacje. Zasadniczo składa się on

¹² Zob. Cezary Kukło, „Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów w parafii Trzciannie w I połowie XVII w.”, *PDP* 13 (1981): 98.

¹³ Wiesława Wernerowa, „Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784”, *Studia Podlaskie* 4 (1990): 222–223.

¹⁴ Centralne Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie (dalej: CAHL), fond 694, opis 1, sygn. 4085, k. 8v–9.

¹⁵ Józef Maroszek, Waldemar Franciszek Wilczewski, oprac., *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona* (Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1996), 33–34.

¹⁶ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Wizyta Generalna Dziekańska kościoła Trzciańskiego roku 1783 mie[sia]ca lutego 10 dnia [bez paginacji]. Sam budynek miał zostać przeniesiony w XIX w. w sąsiedztwo folwarku Knyszyn, zob. Józef Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013), 502.

¹⁷ Maroszek, *Dzieje*, 404.

¹⁸ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku. Spis parafian Trzciańskiego Rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego, stan na 1843 r.

z 9 kolumn, z których pierwsza to numer domu nadany przez proboszcza wynikający zapewne z obchodu i spisywania, druga – informuje o nazwie miasteczka, osad i wsi oraz poszczególnych osobach, trzecia – wskazuje ewentualnego właściciela wsi; czwarta – podaje wiek w latach; cztery następne w podziale na płeć informują, które z zapisanych osób są odpowiednio: „z prawem do spowiedzi” i „bez prawa do spowiedzi”; wreszcie ostatnia została przywidziana na uwagi duchownych prawosławnych odnośnie do zarejestrowanych mieszkańców. Sam spis bowiem, jak wynika to z adnotacji na jego ostatniej stronie, został 28 X 1843 roku zatwierdzony przez proboszcza obrządku prawosławnego, Mateusza Sawickiego. Ksiądz Walicki wyliczał mieszkańców osiedli dom po domu w układzie rodzinnym. W ramach samych domów widoczna jest wyraźna hierarchia domowników: rozpoczynają gospodarze (mąż, żona), ich dzieci, dziadkowie, służba; ewentualnie dalej komornicy i ich rodziny, a także inni mieszkańcy. Osoba znajdująca się na pierwszym miejscu każdego gospodarstwa, niekiedy także w stanie wolnym, wymieniona była z imienia i nazwiska wraz z podaniem imienia ojca. W drugim z reguły wierszu jest wzmiankowana żona, ale już tylko poprzez podanie jej imienia. Dzieci rejestrowane były według starszeństwa, ale zawsze synowie przed córkami. Dobrze są odnotowani rodzice gospodarzy, a także relacje pokrewieństwa pomiędzy głowami gospodarstw znajdujących się w tym samym domu. Na ogół służba domowa znana jest także z imienia i nazwiska, podobnie jak i nielicznie występujący inni domownicy.

Oprócz cennych danych przydatnych do wielu szczegółowych analiz demograficznych i społecznych, spis ów umożliwia także dokładniejszą charakterystykę osadnictwa, uwzględniającą liczbę domów we wsiach i osadach wchodzących w skład badanej parafii. W 1843 roku, spośród 55 osiedli parafialnych, dokładnie jedną piątą ogółu stanowiły bardzo małe (nieprzekraczające 3 domostw) i niespełna jedną trzecią wszystkich – jeżeli uwzględnimy wsie – z dwoma domami więcej, tj. liczące nie więcej niż 5 domów (zob. tab. 1). Dalszą jedną trzecią stanowiły tylko nieco większe jednostki osadnicze (od 6 do 10 domów). Jednakże na terenie parafii nie brakowało także wsi ludnych, o zabudowie powyżej 20 domów (25,5%), zaś co ósma wieś parafialna była jeszcze większa i liczyła nawet ponad 30 budynków mieszkalnych. Pojedyncze domostwa były usytuowane na skrajach parafii, w znacznym oddaleniu od jej centrum, dokładniej na obrzeżach lasów i bagien biebrzańskich, o czym świadczą najlepiej same ich nazwy, np. uroczy-ska: Dobarz, Grądy, Kobielno czy Olchowa Droga. Pojedynczymi domostwami były także dwory szlacheckie w Boguszewskich, Nowosiólkach czy Szelańcówce, usytuowane w centralnej części badanego obszaru. Wśród wsi dużych i ludnych spotykamy zarówno szlacheckie (Boguszewo – 47 domów; Kulesze Kosówka – 42 domy; Bajki Zalesie, Szorce i Wiszowate – każda z 37 domostwami), jak i chłopskie (Nowa Wieś – 45 domów; Przytulanka – 41 domów). Jednocześnie

dane zawarte w tabeli 1 wyraźnie wskazują, że 23 wsie z zabudową 11 i więcej budynków mieszkalnych, tj. 41,8% ich ogółu, koncentrowały aż ponad 3/4 całego potencjału ludnościowego, podobnie jak i prawie 4/5 budynków mieszkalnych parafii. W badanej społeczności parafialnej znajdujemy także 29 dworów szlacheckich, z których aż trzy w Magnuszach, a po dwa w Bajkach Zalesiu, Chojnowie, Łazach, Mroczkach, Pisankach, Wiszowatych i Wojszkach; pozostałe w Bajkach Starych, Boguszewskich, Krynicach, Kuleszach Kosówce, Niewiarowie, Nowej Wsi, Nowosiólkach, Szelągówce, Uroczysku i Uroczysku Bramuła oraz Zubolu. Z wyjątkiem jednego dworku w Szelągówce, wszystkie pozostałe zamieszkiwane były przez jedno gospodarstwo domowe, rozmiary którego były jednak silnie zróżnicowane. Najliczniejsze były dwory w Bajkach Zalesiu i Mroczkach (18–19 domowników) oraz w Boguszewskich, Chojnowie, Nowej Wsi i Zubolu (13–14 osób). Nie brakowało też małych kilkuosobowych, składających się z 4–6 członków, widocznych we wsiach: Kulesze Kosówka, Magnuszach, uroczysku Bramuła i Wiszowatych¹⁹.

W I połowie XIX wieku zwyczaj spisywania wiernych kościoła rzymsko-katolickiego na ziemiach polskich upowszechnił się, także za sprawą zarządzeń państw zaborczych Prus i Austrii. Mniej wiemy o zarządzeniach władz diecezjalnych na ten temat w zaborze rosyjskim, w skład którego wchodziła badana społeczność parafialna. Duża rozległość przestrzenna parafii Trzcianne zapewne utrudniała wiernym z najdalszych osiedli, zwłaszcza zimą i wczesną wiosną, dostęp do kościoła parafialnego. Podobnie mogło być z duszpasterzami pragnącymi dotrzeć do ich siedzib podczas odbywania corocznej kolędy czy przeprowadzania spisu. Tym niemniej uważna obserwacja zawartości całego badanego rejestru mieszkańców, w którym autor zapisał kilka pojedynczych siedzib i kilkanaście dalszych, niewiele większych, ale znacznie oddalonych od centrum parafii, może być świadectwem jego skrupulatności. Pewien wpływ mogła tu mieć także pora sporządzenia samego spisu. Z pewnością komunikacja w rozległym terenie w miesiącu wrześnie była zdecydowanie lepsza niż zimą czy podczas wiosennych roztopów.

W spożytkowanych do tej pory źródłach nie natrafiono na informacje wskazujące na występowanie napięć i konfliktów między duchowieństwem parafialnym a wiernymi, czy złych obyczajów rządców parafii, co może wskazywać na właściwe wypełnianie swych obowiązków przez plebanów i wikariuszy trzciańskich²⁰. Dodatkową orientację o pracy duszpasterskiej, w tym w pewnej mierze o kompletności prowadzonej rejestracji metrykalnej, dają informacje

¹⁹ Szerzej na ten temat zob. Cezary Kukło, „Dwory i dworki oraz ich mieszkańcy w parafii Trzcianne w końcu I połowy XIX wieku” (w druku).

²⁰ Na zależność wartości dokumentacji statystyki ludnościowej wytworzonej w dobie prestytucyjnej od kwalifikacji i właściwego wypełniania obowiązków zarówno przez indywidualnych

zawarte w wizytacji parafii przeprowadzonej w 1829 roku. Znajdujemy w niej dane o liczbie parafian (4854 osób) oraz liczbie ślubów, chrztów i pogrzebów z lat 1820–1829. Od stycznia 1820 do października 1829 roku miało miejsce 2140 chrztów, z których 114 (tj. 5,3%) dotyczyło dzieci nieślubnych²¹. Wartość wskaźnika maskulinizacji ochrzczonych noworodków wynosi 111M/100K²², co mogłoby wskazywać jedynie na niewielkie, pojedyncze, braki w zakresie rejestracji niemowląt żeńskich²³. Z kolei wskaźnik liczby chrztów przypadających na jeden ślub w tymże okresie jest prawidłowy i wynosi 5,5. Wartość wskaźnika dynamiki demograficznej (U/M) – 1,4 urodzenia na jeden zgon – może wskazywać na pewne, raczej mniejsze niż większe, rozbieżności między rzeczywistą liczbą zgonów a liczbą zarejestrowanych pogrzebów. Potwierdzeniem ułomności rejestracji metrykalnej zgonów może być zaniżony współczynnik zgonów – 29,7‰, który dość wyraźnie kontrastuje z wysokim, ale prawidłowym, współczynnikiem urodzeń – 45,1‰. W sąsiadującym z parafią przez rzekę Biebrzę, Królestwie Polskim, łącznie z miastami, w I połowie XIX stulecia, na 1000 ludności przypadało 43–44 urodzeń²⁴.

Od uwag ogólnych dotyczących czynników źródłotwórczych parafialnego spisu ludności przejdźmy do oceny jego wartości. Przybliży on bowiem nie tylko same rozmiary populacji, ale także jej wewnętrzne cechy demograficzne. Ze względu na przyjęty cel badawczy, większość analiz została zrealizowana z uwzględnieniem struktury społecznej ludności badanej parafii, tj. dwóch podstawowych grup jej mieszkańców – chłopów i drobnej szlachty. Na tym etapie badań w populacji liczącej niewiele ponad 5,5 tys. osób, źródło określa przynależność społeczną dla blisko 4,9 tys. mieszkańców (2481 chłopów i 2394 szlachty), co stanowi 88,5% jej ogółu²⁵. Ponieważ wielkości obu grup są podobne, ich

urzędników administracji państwowej, jak i przedstawicieli kleru parafialnego, zwracała uwagę Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej* (Warszawa: PWN, 1976), 109, 239–240.

²¹ Są one zdecydowanie niższe w analogicznym okresie od procentów dzieci urodzonych ze związków pozamałżeńskich w powiatach śląskich obliczonych przez Tadeusza Ładogórskiego (8,4%), z wyraźnym zaznaczeniem surowszej dyscypliny seksualnej wśród tamtejszej populacji ewangelickiej, zob. Ładogórski, „Ruch naturalny”, 85.

²² Przy takiej liczbie chrztów maskulinizacja niemowląt powinna zawierać się w przedziale 100–109M/100K, a więc niewiele większym niż obliczony wyżej, zob. Louis Henry, *Techniques d'analyse en démographie historique* (Paris: INED, 1980), 47.

²³ Być może wpłynęły na to dane z 1827 r., w którym odbyło się 130 chrztów męskich i tylko 78 żeńskich, przy stosunkowo wyrównanych proporcjach w pozostałych latach.

²⁴ Cezary Kukło, Juliusz Łukasiewicz, Cecylia Leszczyńska, *History of Poland in Numbers*, Vol. 3: *Poland in Europe* (Warsaw: Central Statistical Office, 2014), 85.

²⁵ Spożytkowanie w dalszych badaniach także ksiąg metrykalnych, w tym przede wszystkim ślubów i chrztów powinno umożliwić określenie stanu społecznego także dla większości z ponad 600 parafian, których identyfikacja pod tym względem na razie była niemożliwa.

porównanie wydaje się ze wszech miar właściwe, zaś otrzymane wyniki nie powinny być obciążone znacznym błędem statystycznym.

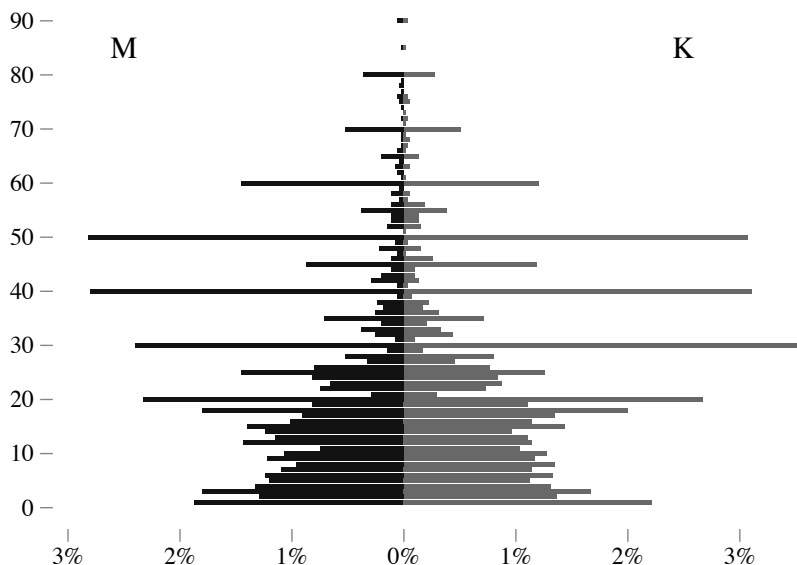
Piramidy wieku ludności dotyczące zarówno całej populacji, jak i osobne dla chłopów oraz drobnej szlachty, wprawdzie o szerokiej podstawie, charakterystycznej dla ludności progresywnej, wyraźnie ilustrują zjawisko zaokrąglania wieku wokół liczb zakończonych na „0”, poczynając od 20 rocznika (zob. wykresy 1–3). Są one zatem świadectwem słabej orientacji w zakresie rozeznania swych lat przez mieszkańców wsi podlaskiej jeszcze na początku lat 40. XIX stulecia, i to bez względu na pochodzenie społeczne. Bardziej dokładne wejrzenie w zjawisko skupiania wieku w badanej populacji, z uwzględnieniem także płci, umożliwiła zastosowanie trzech indeksów: Whipple’a, zmodyfikowanego Whipple’a (Wtot) oraz ABCC (zob. tab. 2). Przypomnijmy, że pierwszy z nich, niejako już klasyczny, mierzy skupienia wokół wieku zaokrąglonego na 0 lub 5 i dotyczy roczników od 23 do 62 lat. Ze spisem o dużej dokładności mamy do czynienia, kiedy wartość indeksu wynosi poniżej 105, z kolei wartości powyżej 175 wskazują na bardzo duże skupienia wieku i dowodzą tym samym jego małej dokładności, nierzadko takie dane są określane jako „bardzo prymitywne”²⁶. Ponieważ klasyczny już dzisiaj indeks Whipple’a, podobnie jak wiele innych miar statystycznych, daleki jest od doskonałości, gdyż nie są w nim uwzględniane roczniki młodsze i starsze, nie wykrywa on także możliwych skupień na innych cyfrach 2 lub 6, w nauce co jakiś czas pojawiają się nowe, interesujące propozycje metodologiczne. Jedną z nich jest propozycja zastosowania zmodyfikowanego indeksu Whipple’a (Wtot), zaproponowana przez Thomasa Spoorenberga na łamach „Population” w 2007 roku. Ów zmodyfikowany indeks wykrywa wszelkie rodzaje skupień, choć jego interpretacja nie jest prosta²⁷. Dwa lata później jeszcze inną postać przekształconego indeksu Whipple’a zaproponowali Brian A’Hearn, Jörg Baten i Dorothee Crayen; jego wartości mieszczą się w przedziale od 0 do 100 i orientują zasadniczo o procencie osób podających swój wiek bez zaokrągleń²⁸.

²⁶ Mieczysław Kędelski, Jan Paradysz, *Demografia* (Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2006), 155–160.

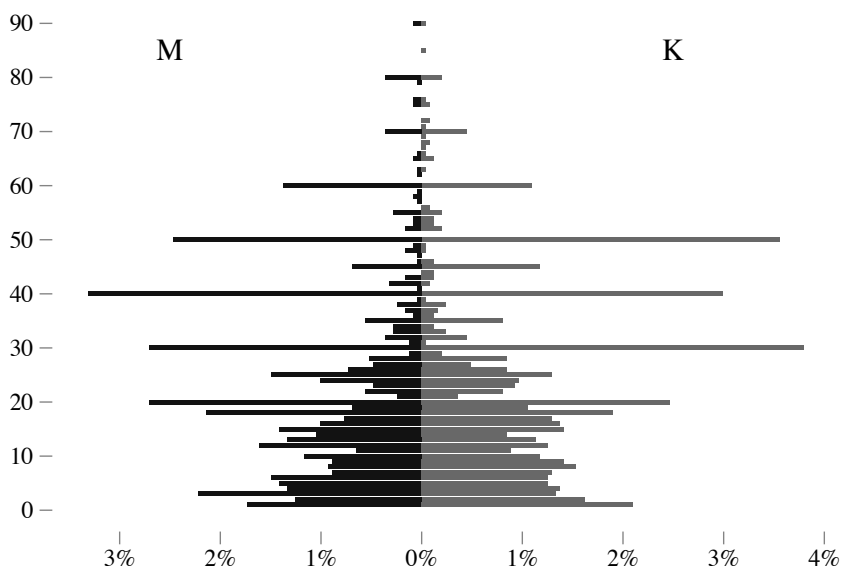
²⁷ Thomas Spoorenberg, „La qualité des déclaration par âge extension et application de l’indice de Whipple modifié”, *Population* 62 (2007), 4: 847–859.

²⁸ Brian A’Hearn, Jörg Baten, Dorothee Crayen, „Quantifying Quantitative Literacy. Age Heaping and the History of Human Capital”, *Journal of Economic History* 69 (2009) 3: 783–808. Jako jeden z pierwszych, który dostrzegł jego użyteczność w rodzimych badaniach jest Radosław Poniak, „Starość ludzi luźnych. Aspekty demograficzne i ekonomiczne”, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. Agnieszka Janiak-Jasińska i in. (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016), 137.

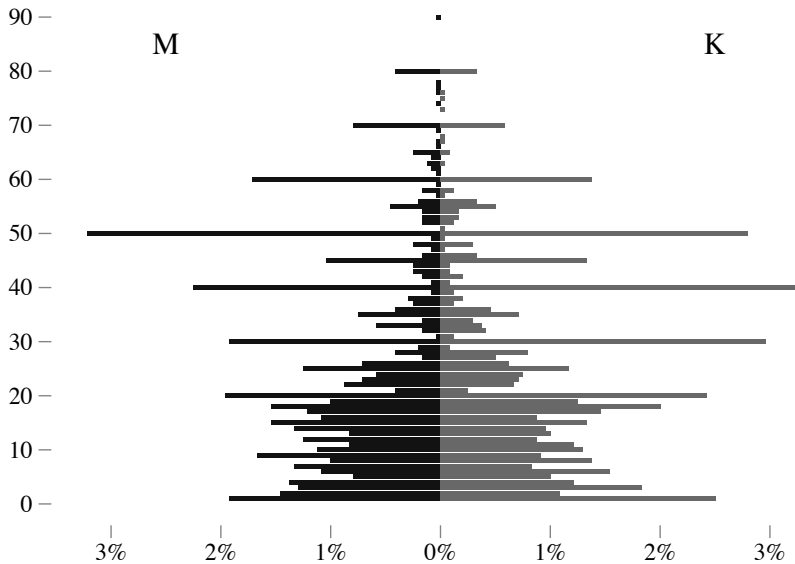
Wykres 1. Ludność parafii Trzcianne w 1843 roku według płci i wieku

Wykres 2. Ludność chłopska parafii Trzcianne w 1843 roku według płci i wieku

Wykres 3. Ludność szlachecka parafii Trzcianne w 1843 roku według płci i wieku

Wysokie wartości indeksu Whipple'a dla opisywanej tutaj populacji – 320–341 (łącznie z grupą z nieznanym stanem społecznym) – przekraczają, i to znacznie, górny pułap w zaproponowanej 5-stopniowej skali i dowodzą bardzo słabej znajomości własnego wieku przez ogół mieszkańców parafii Trzcianne, choć z niewielką różnicą na korzyść tamtejszej szlachty²⁹. Jego wartości, biorąc pod uwagę płeć, są zawsze większe po stronie kobiet. Wyniki zmodyfikowanego indeksu Whipple'a (Wtot) potwierdzają obserwacje poczynione już wcześniej. Widoczne jest występowanie skupień wieku, zaś różnice między płciami i stanami społecznymi okazują się nieznaczne, co wskazuje na podobny poziom oboznania z liczbą w odniesieniu do całej badanej populacji. Widoczna zbieżność obu indeksów: Whipple'a i zmodyfikowanego Whipple'a (Wtot) jest konsekwencją faktu, iż mieszkańcy badanej parafii Trzcianne zaokrąglali swój wiek przede wszystkim do lat zakończonych cyframi 0 oraz 5. Znajduje to także potwierdzenie w wartościach indeksu ABCC, który wskazuje, że 65% dorosłych chłopów

²⁹ Dla przykładu, nie aż tak bardzo odległy w czasie, bo tylko o 20 lat późniejszy, spis ludności Wielkopolski (w tzw. prowincji poznańskiej) z 1864 r., charakteryzował się wskaźnikiem Whipple'a znacznie bardziej prawidłowym, na poziomie 115,4 – zob. Kędelski, Paradysz, *Demografia*, 159. Na duże zróżnicowanie wartości indeksu Whipple'a w parafialnych spisach ludności powstałych w latach 1791–1792, i to niezależnie od wielkości parafii, wskazuje Ewa Kaźmierczyk, „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego”, *PDP* 38 (2016), 2: 86–89.

i 55% szlachty podało w spisie swój wiek w zaokrągleniu. Zarówno wśród chłopów, jak i szlachty trzciańskiej większy odsetek wśród osób podających wiek bez zaokrągleń stanowili mężczyźni, z niewielką różnicą na plus wśród herbowej braci. Dodajmy, że w analizowanym spisie ludności najliczniej były reprezentowane roczniki zakończone na 0 i 5, dalej na 3 i 6, zaś najrzadziej zakończone na 1 i 9.

Zaprezentowane dane trzech wskaźników służą przede wszystkim do oceny jakości spisu. Wskazują one zarazem, iż większość podlaskich chłopów i drobnej szlachty nie przywiązywała większej wagi do dokładnego określenia swego wieku u schyłku pierwszej połowy XIX stulecia³⁰, toteż dostrzeżone w analizowanym spisie wyraźne skupienia wieku przemawiają za przyjęciem w dalszych rozważaniach klasyfikacji w grupach zamykających się liczbami zakończonymi cyfrą 5, jako niwelujących, choć w pewnym stopniu, wspomniane zjawisko.

W tabelach 3 i 4 zebrano wyniki obliczeń potwierdzających cechy przypisywane bardziej spisom prymitywnym niż nowoczesnym, jak niepełne ujęcie dolnych roczników oraz gorszą rejestrację w wyższych rocznikach wieku. Dodatkowo, dane w tabeli 4 wskazują na przewagę liczebną kobiet nad mężczyznami nie tylko w ogóle ludności, ale także w większości grup wiekowych (z wyjątkiem grup 10–14 i 65+), co wskazuje na niepełną rejestrację mężczyzn. Ujęcie w spisie roczników dzieci młodszych i starszych (0–14 lat), w których liczebność w grupie wieku 0–4 jest największa i zmniejsza się ona – co jest prawidłowe – w dwóch kolejnych (5–9, 10–14), można uznać tylko za względnie poprawne, bowiem wskaźniki maskulinizacji w grupie bardzo małych (0–4) i trochę starszych dzieci (5–9) wskazują na deformację struktury płci, tj. przewagę dziewczynek. Tymczasem w obu grupach wiekowych nadal powinni przeważać chłopcy. Trudno w chwili obecnej przesądzać, co było powodem takiego stanu rzeczy. Jednym z prawdopodobnych mogła być zwiększona śmiertelność niemowląt płci męskiej podczas epidemii cholery grasującej na tym terenie w I połowie XIX wieku, z najlepiej udokumentowaną epidemią 1831 roku, która dała o sobie znać wiosną i latem. Wiemy też o występowaniu epidemii w nieodległej parafii łomżyńskiej także w późniejszym czasie – w 1837 roku, a w 1839 roku w parafii w Przerośli, leżącej niedaleko Suwałk³¹. W świetle naszej dotychczasowej wiedzy odsetek udziału

³⁰ W najnowszej literaturze nie brak głosów, które natężenia skupienia wieku uznają za jeden ze wskaźników rozwoju społecznego dawnych populacji, zob. np. Dorothee Crayen, Jörg Baten, „New Evidence and New Methods to Measure Human Capital Inequality before and Turing the Industrial Revolution. France and the US in the Seventeenth to Nineteenth Centuries”, *Economic History Review* 63 (2010) 2: 452–478. W świetle obliczonych dla populacji parafii Trzciannie wartości indeksu ABCC, należałoby jej mieszkańców uznać za grupę mocno niepiśmienną i pozbawioną szerszych kontaktów z liczbami, co nie wydaje się do końca prawdziwe.

³¹ Czesław Brodzicki, Donata Godlewska, *Łomża w latach 1794–1866* (Warszawa: PWN, 1987), 203; Jarosław Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta i gminy* (Przerośl: Gminny Ośrodek Kultury w Przerośli, 2009), 135.

dzieci i młodzieży w wieku 0–14 lat powinien być trochę wyższy, ok. 40%, niż odnotowany w spisie – 35,8%³². Być może taka sytuacja powstała na skutek pominięcia w spisie niemowląt do 1. roku życia, bowiem najmłodszy rocznik zaczyna się od 1. roku życia. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że większość niemowląt została ujęta przez autora spisu właśnie w roczniku 1.

Strukturę płci ludności dorosłej badanej parafii, tj. powyżej 15 lat, także trudno uznać za do końca prawidłową, skoro np. wśród jej najstarszych mieszkańców przeważali mężczyźni (117M/100K), a nie kobiety, na co wskazują badania wielu innych preindustrialnych populacji. Zastanawiają tutaj stałe nadwyżki kobiet wśród dorosłych mieszkańców parafii w wieku 15–54 lata. Te największe niedobry mężczyzn widoczne zwłaszcza w przedziale 25–34 lata (81M/100K) i wcześniejszym (87M/100K) były spowodowane poborem do armii carskiej i długoletnią służbą wojskową³³. Czy są one także świadectwem zwiększonej umieralności dzieci i młodzieży w okresie wcześniejszych chorób epidemicznych, występujących na wschodnim Mazowszu i Podlasiu, głównie cholery np. w roku 1813 czy 1828, na tym etapie badań trudno przesądzać³⁴. Mniej wątpliwości w zestawieniu z analogicznymi spisami, np. Królestwa Polskiego z końca XIX wieku, budzą już utrzymujące się nadwyżki kobiet w dwóch następnych grupach wiekowych (45–54, 55–64) poświadczone wskaźnikiem maskulinizacji.

Końcowa ocena poprawności urzędowej statystyki parafialnej z początku lat 40. XIX wieku poświadcza utrzymującą się jeszcze z okresu wcześniejszego słabszą rejestrację niemowląt i małych dzieci. Niepokojące niedobory mężczyzn wśród większości dorosłych mieszkańców³⁵ (z wyjątkiem dwóch najstarszych przedziałów wiekowych 55–64 i 65+) mogą wynikać na przykład z odbywania przez część z nich służby w wojsku carskim. Nie można też wykluczyć, że niektórzy z dorosłych mężczyzn szukali poprawy swego losu, przybывая do nieodległego aż tak bardzo Białegostoku (ok. 55 km). Był on jeszcze do niedawna stolicą Obwodu Białostockiego i charakteryzował się znacznym rozwojem

³² W okresie zdecydowanie lepszej dokładności statystyki urzędowej, tj. w 1910 r. ludność w Wielkim Księstwie Poznańskim w tej grupie wiekowej wynosiła 40,2%, a w Galicji 39,8%, zob. *Historia Polski w liczbach*, red. Andrzej Jezierski, Andrzej Wyczański, t. 1: *Państwo. Społeczeństwo* (Warszawa: GUS, 2003): 177. Także wśród chłopów w dobrach teofilskich Leona Ludwika Sapięhy na Podolu (ponad 1600 osób) w końcu lat 20. XIX w., dzieci do 14. roku życia stanowiły nawet 43,3% (Rzemieniecki, „Gospodarstwo”, 43). Z kolei w niedużej społeczności chłopskiej na Śląsku (wieś Wojciechów – ponad 600 mk), ale znajdującej się już na przedpolu starzenia, dzieci i młodzież w wieku 0–14 lat stanowili niespełna 30%, por. Zbigniew Kwaśny, „Ludność Wojciechowa w 1855 r.”, *Szkice Legnickie* 17 (1995), 192.

³³ Do 1834 r. trwała ona 25 lat, w 1834 r. skrócono ją do 20, a w 1839 r. do 19 lat.

³⁴ Brodzicki, Godlewska, *Lomża*, 101.

³⁵ W spisie, co ciekawe, niezauważalne jest np. zjawisko odmładzania się mężczyzn celem uniknięcia werbunku do armii carskiej, które powinno skutkować ich przewagą nad kobietami w grupie 15–24 lata.

gospodarczym³⁶. Inni mogli wybierać mniej ludne, ale dynamicznie rozwijające się Suwałki³⁷, a może nawet przekraczali granicę z Królestwem, lokując się nie tylko w pobliskiej Łomży, ale i w innych ośrodkach³⁸.

Spis ludności parafii Trzciannie przeprowadzony jesienią 1843 roku bardzo dobrze informuje o stanie cywilnym jej mieszkańców. W społeczności liczącej ponad 5,5 tys. osób proboszcz parafii nie odnotował go zaledwie przy 2,1% ogółu mieszkańców i nieznacznie częściej dotyczyło to mężczyzn niż kobiet (zob. tab. 5). Wspomniane drobne niedociągnięcia spisowe równomiernie rozkładają się wśród chłopów i drobnej szlachty. Zanim dokonamy szczegółowej analizy struktury ludności badanej według stanu cywilnego w 5-letnich grupach wiekowych, warto przez chwilę skupić uwagę na udziale osób należących do trzech podstawowych kategorii stanu cywilnego (wolny, małżeński, wdowi) obliczonych w stosunku do ogółu obu grup społecznych ludności. Wśród szlachty w porównaniu z chłopami zauważalna jest, bez względu na płeć, niewielka przewaga ludności będących małżonkami, co nieznacznie zmniejszyło liczebność osób pozostających w stanie wolnym. W obu grupach społecznych można też zaobserwować bardzo zbliżony udział osób stanu wdowiego – 4,5–4,8%. Jednakże to, co najbardziej widoczne, to silnie zróżnicowany udział osób w stanie wdowim uwzględniając ich płeć. Wśród ludności chłopskiej odsetek wdów jest ponad czterokrotnie wyższy od odsetka wdowców i niespełna trzykrotnie wyższy wśród tamtejszej drobnej szlachty. A zatem zarówno wśród chłopów, jak i szlachty znacznie częściej kobietom niż mężczyznom przychodziło żyć (a może i gospodarować?) w stanie wdowim. Wynikało to zapewne nie tylko z częstszych męskich remariaży, ale przede wszystkim, co jest bardziej pewne, z dłuższego trwania życia kobiet i z faktu, że mężowie byli na ogół starsi od swoich żon.

W badaniach nad strukturami populacji historycznych według stanu cywilnego szczególną uwagę skupia na sobie grupa ludności będąca w stanie małżeńskim. Wynika to z faktu, że reprodukcja biologiczna społeczeństwa w dawnych stuleciach, jeszcze w większym stopniu niż obecnie, dokonywała się w ramach instytucji małżeństwa³⁹. Zestawienia danych w tabelach 6–8, uwzględniające 5-letnie przedziały

³⁶ Adam Dobroński, „Białystok w latach 1796–1864”, w: *Historia Białegostoku*, red. Adam Czesław Dobroński (Białystok: Fundacja Sąsiedzi, 2012), 271–272.

³⁷ Na nieprawdopodobnie dynamiczny wzrost mieszkańców Suwałk do lat 60. XIX w. zwracał uwagę Juliusz Łukasiewicz, „Miasta w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego do roku 1865. Niektóre problemy”, w: *Miasto. Region. Społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin* (Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 1992), 154.

³⁸ Warto przypomnieć, że od 1825 r. można było jeździć z Białegostoku do stolicy Królestwa przez Żółtki, Jeżewo, Zambrów i Ostrów Mazowiecką, por. Dobroński, „Białystok”, 259.

³⁹ Por. Janusz Balicki, Ewa Frątczak, Charles B. Nam, *Przemiany ludnościowe. Fakty – interpretacje – opinie* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

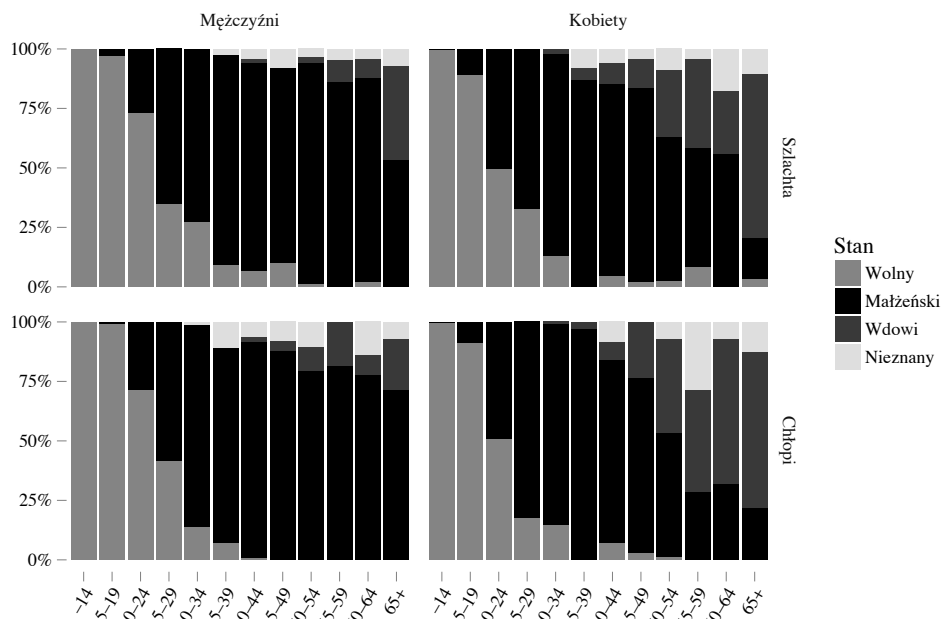
wiekowe, pozwalają na obserwację procesu powstawania rodzin w środowisku wiejskim zarówno wśród chłopów, jak i drobnej szlachty u schyłku I połowy XIX stulecia. Zanim przejdziemy do analizy zjawiska formowania się małżeństw w badanej populacji, warto choćby krótko zastanowić się nad zagadnieniem bezżenności. W dotychczasowych polskich badaniach demografii przeszłości wspomniana grupa, która bądź to z własnej woli, bądź też na skutek okoliczności, pozostawała w stanie celibatu (mierzoną odsetką osób 50-letnich w stanie wolnym), nie cieszyła się większym zainteresowaniem badaczy. Tym niemniej nawet nieliczne studia, podobnie jak i badania zachodnioeuropejskie, wskazywały na znaczne rozmiary celibatu definitywnego w miastach, zwłaszcza dużych (16–28%), i mniejsze na wsi (6–14%) u schyłku doby przedprzemysłowej⁴⁰. W miastach silniej dotykał on kobiety niż mężczyzn. Pamiętając o tym, że najlepszym źródłem w badaniach nad zagadnieniem celibatu definitywnego pozostają metryki i akty zgonów, informujące o bezżenności zmarłej osoby, w świetle materiałów badanego spisu ludności, można pokusić się o przynajmniej zasygnalizowanie obecności tego zjawiska. I tak wśród ogółu mieszkańców badanej parafii Trzcianne wprawdzie spotykamy grupę osób pozostającą w stanie wolnym, ale nie była ona liczna (2,6%), choć wskaźniki obu płci nie są jednakowe. W grupie tej więcej jest niezamężnych kobiet (2,8%) niż niezonatych mężczyzn (2,4%).

Proces zawierania małżeństw i powstawania nowych komórek rodzinnych zaczął się powszechniej wśród mieszkańców środkowego Podlasia zasadniczo po przekroczeniu 20. roku życia, co wcale nie oznacza, że nie było przypadków bardzo wczesnych małżeństw (zob. wykres 4). Dotyczyło to głównie kobiet, gdyż co jedenasta z nich w wieku 15–19 lat była mężatką. Przypadki małżeństw zawieranych przez mężczyzn w tak młodym wieku należały do rzadkości. Ci żenili się najczęściej powyżej 25. roku życia, a nawet później, gdyż jeszcze w grupie wiekowej 35–39 lat co dziesiąty z nich był kawalerem. Wśród kobiet w grupie wieku 20–24 lat blisko połowa z nich zawarła już małżeństwo, w następnej, 25–29 lat, już ponad trzy czwarte było mężatkami. Wśród mężczyzn stopniowe zmniejszenie się grupy osób będących w małżeństwie zaczyna się dopiero po 50. roku życia. Wśród kobiet ma to miejsce zdecydowanie wcześniej, bo aż o całe 10 lat. Największe rozmiary wdowieństwa każdorazowo osiąga wśród najstarszych mieszkańców parafii, ale zawsze jego wartości są większe wśród kobiet niż mężczyzn. Udział wdów staje się dominujący już około 50. roku życia, czego nie obserwujemy wśród mężczyzn nawet w najstarszym wieku, tj. 65 i więcej lat (33%).

w Warszawie, 2007), 92–93, 100–106. Zob. też Marek Okólski, Agnieszka Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012), 87–88.

⁴⁰ Antoinette Fauve-Chamoux, „Marriage, Widowhood, and Divorce”, w: *The History of the European Family*, red. David I. Kertzer, Marzio Barbagli, vol. 1: *Family Life in Early Modern Times 1500–1789* (New Haven–London: Yale University Press, 2002), 221–256.

Wykres 4. Ludność parafii Trzciannie w 1843 roku według płci, wieku i stanu (cywilnego)

Zestawiając porównywalne dane dla obu grup społecznych można stwierdzić, że wśród szlachty nieco częściej miały miejsce małżeństwa zawierane w młodszym wieku przez przedstawicieli obojga płci. Także przeciętny wiek szlacheckich nupturientów był wyższy niż wśród chłopów, na co wskazują odsetki kawalerów w grupie wieku 30–34 lata: 15,1% u chłopów i blisko dwukrotnie więcej (27,5%) u szlachty. Starzy mężczyźni, liczący 65 i więcej lat, dwukrotnie częściej doświadczali wdowieństwa wśród szlachty niż wśród chłopów.

Zaprezentowane powyżej analizy otwierają cykl publikacji poświęconych opisaniu procesów modernizacyjnych zachodzących w XIX wieku na obszarach potrójnie peryferyjnych: wieś – krajowa prowincja – region peryferyjny, w stosunku do przemian zachodzących w Europie. Polem badawczym jest ludność jednej z większych parafii diecezji wileńskiej – Trzciannie, leżąca na Podlasiu, a więc na pograniczu historycznej, przedrozbiorowej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, terenów nieobjętych dotąd systematycznymi badaniami kwantytatywnymi. Co ważne, jej społeczność tworzyli nie tylko podlascy chłopci, ale także szlachta, głównie drobna, zdecydowanie rzadziej bogatsza. W wypadku

Podlasia trudno jest mówić o jakichś zmianach cywilizacyjnych w I połowie XIX wieku, skoro zarówno gospodarka szlachecka, jak i chłopska (system uprawy, wyposażenie w narzędzia) nie różniła się od tej z doby przedrozbiorowej. Nie bez znaczenia dla wyboru do badań szczegółowych parafii Trzcianna była zachowana baza źródłowa w postaci kilku spisów wiernych i prawie kompletnych ksiąg metrykalnych trzech serii z XIX i początków następnego stulecia. Wszystkie razem będą stanowiły podstawę analiz nie tylko stanu, rozmieszczenia i struktury ludności (w tym obserwacji procesu starzenia) badanej populacji, czy zagadnień wielkości, struktury i składu tamtejszych gospodarstw domowych, ale także szczegółowych studiów ruchu naturalnego ludności. Zakres chronologiczny podjętych badań rozpoczyna rok 1841, a zamyka rok poprzedzający wybuch pierwszej wojny światowej

Rozpoczęte studia powinny pozwolić w najbliższej przyszłości na poddanie falsyfikacji całego szeregu hipotez funkcjonujących w dotychczasowej międzynarodowej i krajowej literaturze z zakresu nauk społecznych i humanistycznych. Do najważniejszych z nich można zaliczyć tezy:

- o niskiej mobilności społecznej i terytorialnej charakteryzującej historyczne populacje wiejskie, podkreślającej tradycjonalizm społeczności wiejskich, co prowadzić miało do charakteryzującej je niechęci w stosunku do wszelkich zmian, czy to społeczno-politycznych, czy też gospodarczych;
- wynikającą z powyższego założenia, że w modernizacji obszarów wiejskich najważniejszą rolę pełniły wpływy zewnętrzne, egzogenne, przede wszystkim polityczne;
- o silnie patriarchalnej strukturze dawnych społeczności wiejskich, co ze szczególną siłą charakteryzować miało wsie drobnoszlacheckie.

Z kolei ich ukoronowaniem będzie nie tylko weryfikacja dotychczasowych tez funkcjonujących w historiografii, ale być może wyniki pozwolą na wysunięcie nowych teorii wyjaśniających przebieg procesów modernizacyjnych na terenach szczególnie zapóźnionych pod względem społecznym i gospodarczym.

Gwałtowna modernizacja, jakiej ulegały dziewiętnastowieczne społeczeństwa europejskie, stanowi od lat jeden z najważniejszych problemów badawczych nie tylko nauk historycznych, ale też innych dyscyplin, z których część powstała właśnie w celu analizy tego zjawiska (np. socjologia czy nawiązujące do wielu dziedzin teorie modernizacji)⁴¹. W dotychczasowym dorobku polskiej nauki większym zainteresowaniem cieszyło się społeczeństwo zamieszkujące centralne ziemie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, charakteryzujące się szybciej

⁴¹ O różnym rozumieniu terminu „modernizacja” i związanych z tym kontrowersjach informuje Ryszard Stemplowski, „Modernizacja – teoria czy doktryna?”, *Kwartalnik Historyczny* 86 (1979), 3: 741–754.

postępującą modernizacją gospodarki i większą ruchliwością ludności, niż mieszkańcy terytoriów słabiej rozwiniętych cywilizacyjnie, z niewielką liczbą dużych miast i małą emigracją⁴². Utrzymywanie tego stanu rzeczy w dalszym ciągu, w dobie rozbudowy historycznych warsztatów badawczych z wykorzystaniem technik elektronicznych, wydawnictw źródłowych i dokumentacyjnych, byłoby z widoczną szkodą dla naszej wiedzy o przeszłości powstania nowoczesnego narodu polskiego i narodów „kresowych”.

Tabela 1. Wielkość wsi w parafii Trzciannie w 1843 r.

Liczba domów	Wsie ^a		Ludność		Domy	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
poniżej 4	11	20,0	106	2,0	15	2,0
4–5	5	9,1	156	3,0	23	3,0
6–10	16	29,1	915	17,5	124	16,3
11–20	9	16,4	1010	19,3	141	18,5
21–30	7	12,7	1063	20,3	176	23,1
31–40	3	5,5	768	14,7	109	14,3
41 i więcej	4	7,3	1216	23,2	173	22,7
Razem	55	100,0	5234	100,0	761	100,0

^a Bez dworów i dworków.

⁴² Problem modernizacji społecznej w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku, widzianej przez pryzmat funkcjonowania najmniejszej komórki społecznej i demograficznej oraz jej gospodarstwa w historii chłopów i drobnej szlachty obszaru pogranicza Królestwa Polskiego – Białorusi – Litwy, nie doczekał się jak dotąd osobnego opracowania, chociażby zbliżonego do książki Marii Krisań, pozbawionej wszakże całkowicie analiz dawnych struktur rodzinnych, zob. Maria Krisań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX – początku XX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2008). Bardziej syntetycznie procesy kształtowania się stosunków gospodarczych i społecznych na obszarach peryferyjnych, na styku nie tylko organizmów państw zaborczych, ale także narodowości, wyznań i oczywiście kultur, ukazały studia Elżbiety Kaczyńskiej, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1974) i Adama Dobrońskiego, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)* (Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii UW w Białymstoku, 1979). Z prac powstałych w obszarze etnologii i socjologii warto odnotować studium Danuty Markowskiej, *Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970).

Tabela 2. Wartości indeksów Whipple'a zmodyfikowanego ogółem Whipple'a (Wtot) i ABCC dla populacji parafii Trzciannie w 1843 w podziale na stan społeczny i płeć

Stan Społeczny	Płeć	Indeksy			Liczba
		Whipple'a	Whipple'a (Wtot)	ABCC	
Chłopi	M	332,99	8,23	38,87	479
	K	344,51	8,56	41,75	537
Szlachta	M	317,89	8,31	45,53	475
	K	322,86	8,08	44,29	525
Nieznany	M	346,46	9,57	38,39	127
	K	335,88	9,31	41,03	131
Chłopi	Razem	339,07	8,41	40,23	1016
Szlachta	Razem	320,50	8,09	44,88	1000
Nieznany	Razem	341,09	9,29	39,73	258

Tabela 3. Ludność parafii Trzciannie według płci i wieku w 1843 r.

Grupy wieku	Ogółem	Płeć	
		mężczyźni	kobiety
0–4	707	346	361
5–9	650	314	336
10–14	614	310	304
15–19	714	327	387
20–24	563	266	297
25–29	368	179	189
30–34	437	182	255
35–39	160	79	81
40–44	380	190	190
45–49	163	73	90
50–54	367	175	192
55–59	73	37	36
60–64	160	90	70
65–69	31	17	14
70–74	63	31	32
75–79	14	9	5
80–84	35	20	15
85–89	2	1	1
90+	5	3	2
Nieoznaczony	3	3	–
Ogółem	5509	2652	2857

Tabela 4. Ludność parafii Trzciannie według płci i wieku w 1843 r.

Grupy wieku	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K	M/K*100
	liczby bezwzględne			wskaźniki struktury			
0–4	707	346	361	12,8	13,0	12,6	96
5–9	650	314	336	11,8	11,8	11,8	93
10–14	614	310	304	11,2	11,7	10,6	102
0–14	1971	970	1001	35,8	36,6	35,0	97
15–24	1277	593	684	23,2	22,3	23,9	87
25–34	805	361	444	14,6	13,6	15,5	81
35–44	540	269	271	9,8	10,1	9,5	99
45–54	530	248	282	9,6	9,3	9,9	88
55–64	233	127	106	4,2	4,8	3,7	120
65+	150	81	69	2,7	3,2	2,5	117
Nieozn.	3	3	–	0,0	0,1	–	×
Ogółem	5509	2652	2857	100,0	100,0	100,0	93

Tabela 5. Ludność parafii Trzciannie według płci i stanu cywilnego w 1843 r.

Płeć	Stan cywilny					Z nieoznaczonym stanem cywilnym	
	ogółem		wolny	małżeński	wdowi	liczba	w % ogółu ludności
	liczba	%					
Ludność ogółem							
M + K	5361	100	60,3	35,2	4,5	118	2,1
M	2561	100	63,1	34,9	2,0	58	2,2
K	2800	100	57,8	35,5	6,7	60	2,1
Chłopi							
M + K	2433	100	60,0	35,2	4,8	48	1,9
M	1161	100	63,0	35,1	1,8	–	–
K	1272	100	57,2	35,2	7,5	–	–
Szlachta							
M + K	2351	100	58,5	37,0	4,5	43	1,8
M	1153	100	60,6	37,0	2,3	–	–
K	1198	100	56,4	37,1	6,5	–	–

Tabela 6. Ludność parafii Trzcianne według stanu cywilnego i wieku w 1843 r. [%]

Grupy Wieku	Ogółem	Stan cywilny		
		wolny	małżeński	wdowi
Mężczyźni				
0–14	100	100	–	–
15–19	100	98,5	1,5	–
20–24	100	73,3	26,7	–
25–29	100	39,1	60,9	–
30–34	100	22,0	78,0	–
35–39	100	9,3	90,7	–
40–44	100	4,0	94,3	1,7
45–49	100	6,2	92,3	1,5
50–54	100	1,1	92,3	6,6
55–59	100	0,0	86,7	13,3
60–64	100	1,2	89,0	9,8
65+	100	0,0	67,1	32,9
Kobiety				
0–14	100	99,8	0,2	–
15–19	100	91,0	9,0	–
20–24	100	53,9	46,1	–
25–29	100	23,8	76,2	–
30–34	100	13,9	84,9	1,2
35–39	100	0,0	94,9	5,1
40–44	100	6,9	85,1	8,0
45–49	100	3,4	79,5	17,0
50–54	100	2,6	61,0	36,4
55–59	100	8,3	41,7	50,0
60–64	100	0,0	49,7	50,8
65+	100	1,6	27,4	71,0

Tabela 7. Ludność chłopska w parafii Trzciannie według stanu cywilnego i wieku w 1843 r. [%]

Grupy Wieku	Ogółem	Stan cywilny		
		wolny	małżeński	wdowi
Mężczyźni				
0–14	100	100,0	–	–
15–19	100	99,3	0,7	–
20–24	100	71,8	28,2	–
25–29	100	41,7	58,3	–
30–34	100	15,1	84,9	–
35–39	100	8,0	92,0	–
40–44	100	1,1	96,7	2,2
45–49	100	0,0	95,7	4,3
50–54	100	0,0	88,4	11,6
55–59	100	0,0	75,0	25,0
60–64	100	0,0	90,3	9,7
65+	100	0,0	76,9	23,1
Kobiety				
0–14	100	99,8	0,2	–
15–19	100	91,4	8,6	–
20–24	100	51,1	48,9	–
25–29	100	17,6	82,4	–
30–34	100	13,9	85,2	0,9
35–39	100	0,0	97,1	2,9
40–44	100	7,9	84,2	7,9
45–49	100	2,9	73,5	23,5
50–54	100	1,0	55,2	43,8
55–59	100	0,0	100	0,0
60–64	100	0,0	34,6	65,4
65+	100	0,0	25,0	75,0

Tabela 8. Ludność szlachecka w parafii Trzcianne według stanu cywilnego i wieku w 1843 r. [%]

Grupy Wieków	Ogółem	Stan cywilny		
		wolny	małżeński	wdowi
Mężczyźni				
0–14	100	100	–	–
15–19	100	97,4	2,6	–
20–24	100	72,5	27,5	–
25–29	100	34,8	65,2	–
30–34	100	27,5	72,5	–
35–39	100	9,5	90,5	–
40–44	100	7,2	91,3	1,4
45–49	100	11,1	88,9	0,0
50–54	100	1,0	95,9	3,1
55–59	100	0,0	90,0	10,0
60–64	100	2,1	89,4	8,5
65+	100	0,0	57,5	42,5
Kobiety				
0–14	100	99,8	0,2	–
15–19	100	89,2	10,8	–
20–24	100	49,6	50,4	–
25–29	100	32,9	67,1	–
30–34	100	13,0	85,0	2,0
35–39	100	0,0	94,4	5,6
40–44	100	4,7	85,9	9,4
45–49	100	2,1	85,1	12,8
50–54	100	3,6	66,7	29,8
55–59	100	9,1	36,4	54,5
60–64	100	0,0	67,9	32,1
65+	100	3,8	19,2	76,9

Źródło wykresów i tabel: Baza danych *Spis mieszkańców parafii Trzcianne w 1843 r.*; obliczenia własne.

Podsumowanie

Powyższe krótkie rozważania dotyczące stosunków demograficznych panujących wśród ludności rolniczej środkowego Podlasia zrealizowane na podstawie parafialnego spisu z 1843 roku, niewolnego od usterek charakterystycznych dla tego typu ujęć statystycznych, upoważniają do określenia jej mianem populacji młodej (typ progresywny wg klasyfikacji Sundbärگا), charakteryzującej się reprodukcją rozszerzoną. Systematyczne niedobory wśród dorosłych mężczyzn były spowodowane ich poborem do armii carskiej, a być może także świadectwem

ruchów migracyjnych⁴³. Założenie rodziny było nadrzędnym celem członków tamtejszej społeczności, na co wskazują nikłe rozmiary celibatu definitywnego.

Analizy z uwzględnieniem struktury społecznej ukazały na ogół dużą jednorodność stosunków demograficznych zarówno podlaskich chłopów, jak i drobnej szlachty. Tym niemniej w łonie szlachty dostrzeżono z jednej strony zjawisko częstszych wczesnych małżeństw, z drugiej, większość związków była zawierana w późniejszym wieku w porównaniu z chłopskimi sąsiadami. Późnej starości mężczyźni doświadczali przy boku współmałżonki, natomiast stare kobiety w 3/4 były już wdowami.

Przeprowadzonych badań nie traktujemy oczywiście jako ostatecznych. Włączenie w najbliższej przyszłości materiałów podobnego spisu ludności, ale późniejszego o prawie 40 lat, a także danych ruchu naturalnego, powinno pozwolić na jeszcze dokładniejsze wejrzenie w mechanizmy rozwoju ludnościowego i społecznego mieszkańców XIX-wiecznej wsi podlaskiej pod zaborem rosyjskim. Specjalnych studiów wymaga też problem rozwoju ruchu wędrownego parafii Trzciannie, który już pod koniec stulecia osiągał znaczne rozmiary.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku. Spis parafian Trzciańskiego Rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego stan na 1843 r.
- Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku. Wizyta Generalna Dziekańska kościoła Trzciańskiego roku 1783 mie[sia]ca lutego 10 dnia [bez paginacji].
- Centralne Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie, f. 694, opis 1, sygn. 4085. Wizytacja parafii Trzciannie 1829 r.

Literatura

- A'Hearn, Brian, Jörg Baten, Dorothee Crayen. „Quantifying Quantitative Literacy. Age Heaping and the History of Human Capital”. *Journal of Economic History* 69 (2009), 3: 783–808.
- Borowik, Przemysław. *Podlaska wieś Zubole. Szkic historyczny*. Trzciannie: Apogelion Towarzystwo Miłośników Ziemi Trzciańskiej, 2010.
- Borowski, Stanisław. „Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i niektórych krajach sąsiednich”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 4 (1971): 241–259.

⁴³ Szerzej na ten temat pisze Dobroński, *Infrastruktura*, 10–126.

- Borowski, Stanisław. „Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807–1914”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 3 (1970): 125–142.
- Borowski, Stanisław. „Zgony i wiek zmarłych w Wielkopolsce w latach 1806–1914”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 1 (1967): 111–130.
- Brodzicki, Czesław, Donata Godlewska. *Łomża w latach 1794–1866*. Warszawa: PWN, 1987.
- Chojcecki, Dariusz K. *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014.
- Crayen, Dorothee, Jörg Baten. „New Evidence and New Methods to Measure Human Capital Inequality before and during the Industrial Revolution. France and the US in the Seventeenth to Nineteenth Centuries”, *Economic History Review* 63 (2010), 2: 452–478.
- Dobroński, Adam. „Białystok w latach 1796–1864”. W: *Historia Białegostoku*, red. Adam Czesław Dobroński, 215–280. Białystok: Fundacja Sąsiedzi, 2012.
- Dobroński, Adam. *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*. Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii UW w Białymstoku, 1979.
- Fauve-Chamoux, Antoinette. „Marriage, Widowhood, and Divorce”. W: *The History of the European Family*, red. David I. Kertzer, Marzio Barbagli, 221–256. Vol. 1: *Family life in Early Modern Times 1500–1789*. New Haven–London: Yale University Press, 2002.
- Fijałek, Jan, Władysław Semkowicz, wyd. *Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej*. T. 1: 1387–1507. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948.
- Gieysztorowa, Irena. „Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 12 (1980): 179–190.
- Gieysztorowa, Irena. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa: PWN, 1976.
- Guzowski, Piotr. „Spisy ludności w archiwach zachodniej Ukrainy do 1914 r.” (w druku).
- Guzowski, Piotr, Radosław Poniat. „Spisy spowiednicze z XVIII–XIX w. w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie” (w druku).
- Henry, Louis. *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris: INED, 1980.
- Historia Polski w liczbach*, red. Andrzej Jezierski, Andrzej Wyczański. T. 1: *Państwo. Społeczeństwo*. Warszawa: GUS, 2003.
- Jańczak, Julian K. „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1815–1830)”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 14 (1983): 3–28.
- Jańczak, Julian K. „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1830–1844)”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 16 (1985): 25–49.
- Jańczak, Julian K. „Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1845–1866)”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 17 (1987): 127–164.

- Jańczak, Julian K. „Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.” *Przeszłość Demograficzna Polski* 19 (1994): 47–116.
- Kaczyńska, Elżbieta. *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1974.
- Każmierczyk, Ewa. „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016), 2: 73–101.
- Kędzelski, Mieczysław, Jan Paradysz. *Demografia*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2006.
- Kowal, Stefan. *Spoleczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu, 1982.
- Krisań, Maria. *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX – początku XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2008.
- Kukło, Cezary. „Dwory i dworki oraz ich mieszkańcy w parafii Trzcienne w końcu I połowy XIX wieku” (w druku).
- Kukło, Cezary. „Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów w parafii Trzcienne w I połowie XVII w.” *Przeszłość Demograficzna Polski* 13 (1981): 90–115.
- Kukło, Cezary, Juliusz Łukasiewicz, Cecylia Leszczyńska. *History of Poland in Numbers*. Vol. 3: *Poland in Europe*. Warsaw: Central Statistical Office, 2014.
- Kwaśny, Zbigniew. „Ludność Wojciechowa w 1855 r.” *Szkice Legnickie* 17 (1995): 190–199.
- Ładogórski, Tadeusz. „Ruch naturalny ludności Śląska w latach 1816–1849”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 4 (1971): 61–109.
- Łukasiewicz, Juliusz. „Miasta w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego do roku 1865. Niektóre problemy”. W: *Miasto. Region. Spoleczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, 145–156. Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 1992.
- Markowska, Danuta. *Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970.
- Maroszek, Józef. *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013.
- Maroszek, Józef, Arkadiusz Studniarek. *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcienne w XV–XX wieku*. Trzcienne: Agencja „Benkowski” oraz Towarzystwo Miłośników Ziemi Trzciańskiej i Urząd Gminy Trzcienne, 2004.
- Maroszek, Józef, Arkadiusz Studniarek. *Podlaska wieś Chojnowo. Szkice historyczne*. Białystok: PRO100, Towarzystwo Miłośników Ziemi Trzciańskiej, 2007.
- Maroszek, Józef, Arkadiusz Studniarek, Zdzisław Dąbrowski, Edward Marciszewski, Cyprian Szeszko, Józef Mroczko. *Podlaska wieś Mroczki. Szkic historyczny*. Trzcienne: Apogelion, Towarzystwo Miłośników Ziemi Trzciańskiej, 2012.

- Maroszek, Józef, Waldemar Franciszek Wilczewski, oprac. *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1996.
- Poniat, Radosław. „Starość ludzi luźnych. Aspekty demograficzne i ekonomiczne”. W: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*. T. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz, 133–147. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Piątkowski, Andrzej. *Przemiany demograficzne w miastach Prus Zachodnich w latach 1815–1850*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1990.
- Rzemieniecki, Konrad. „Gospodarstwo chłopskie w wybranych wsiach dóbr teofilskich na Podolu w 1827 roku”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 35 (2104): 41–54.
- Spoorenberg, Thomas. „La qualité des déclaration par âge extension et application de l'indice de Whipple modifié”. *Population* 62 (2007), 4: 847–859.
- Stemplowski, Ryszard. „Modernizacja – teoria czy doktryna?”. *Kwartalnik Historyczny* 86 (1979), 3: 741–754.
- Stępniewska-Holzer, Barbara. *Żydzi na Białorusi. Studium z dziejów osiedlenia w pierwszej połowie XIX w.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Szlaszyński, Jarosław. *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*. Przerośl: Gminny Ośrodek Kultury w Przerośli, 2009.
- Wajda, Kazimierz. *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- Wajda, Kazimierz. „Transformacja demograficzna a industrializacja na przykładzie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 26 (2005): 157–166.
- Wernerowa, Wiesława. „Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784”. *Studia Podlaskie* 4 (1990): 161–239.
- Zamorski, Krzysztof. *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*. Kraków–Warszawa: Uniwersytet Jagielloński, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1989.
- Zamorski, Krzysztof. *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991.
- Zielińska, Agnieszka. *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012.

Ludność parafii Trzciannie w świetle spisu wiernych z 1843 roku

Streszczenie

Artykuł jest pierwszym z cyklu publikacji poświęconych opisaniu procesów modernizacyjnych zachodzących w XIX wieku na obszarach położonych na wschód od Wisły. Dotyczy on stanu, rozmieszczenia i struktury demograficznej populacji wiejskiej złożonej z chłopów i drobnej szlachty jednej z parafii północnego Podlasia, która po III rozbiórce Rzeczypospolitej została włączona w skład cesarstwa rosyjskiego. Podstawą szczegółowych analiz był spis mieszkańców tejże parafii sporządzony we wrześniu 1843 roku przez miejscowego proboszcza.

W tym czasie spośród 55 osiedli parafialnych blisko jedną trzecią ogółu stanowiły małe i bardzo małe wioski (1–5 domów). Jednakże na terenie parafii nie brakowało także wsi ludnych, o zabudowie powyżej 20 domów (25,5%), zaś co ósma wieś parafialna była jeszcze większa i liczyła nawet ponad 30 budynków mieszkalnych. Pojedyncze domostwa były usytuowane na skrajach parafii, w znacznym oddaleniu od jej centrum, dokładniej na obrzeżach lasów i bagien biebrzańskich. W badanej społeczności parafialnej funkcjonowało ponadto 29 dworów szlacheckich, wszystkie z wyjątkiem jednego, zamieszkiwane przez jedno gospodarstwo domowe, którego rozmiary były silnie zróżnicowane (od 4 do 19 domowników).

Badaną populację można określić jako młodą, progresywną, charakteryzującą się reprodukcją rozszerzoną, w której w większości grup wiekowych (poza dwiema najstarszymi: 55–64 i 65+) przeważały kobiety. Być może systematyczne niedobory wśród chłopów były rezultatem ich zwiększonej umieralności we wcześniejszych latach występowania epidemii chorób zakaźnych, przede wszystkim cholery. Z kolei braki dorosłych mężczyzn były spowodowane ich poborem do armii carskiej, i w jakimś stopniu także ruchami migracyjnymi. Założenie rodziny było nadrzędnym celem członków tamtejszej społeczności, na co wskazują nikłe rozmiary celibatu definitywnego (2–3%). Analizy z uwzględnieniem struktury społecznej ukazały na ogół dużą jednorodność stosunków demograficznych zarówno podlaskich chłopów, jak i drobnej szlachty. Tym niemniej w łonie szlachty dostrzeżono z jednej strony zjawisko częstszych wczesnych małżeństw, z drugiej, większość związków była zawierana w późniejszym wieku w porównaniu z chłopskimi sąsiadami. Jeszcze bardziej odmienne było przeżywanie późnej starości, uwzględniając płeć mieszkańców parafii. Starzy mężczyźni, zarówno chłopci, jak i drobna szlachta, dożywali kresu życia przy boku współmałżonki, natomiast stare kobiety w 3/4 były już wdowami.

Słowa kluczowe: stan, rozmieszczenie i struktura ludności, parafia Trzciannie, gubernia grodzieńska, 1843

The Population of the Parish of Trzcianne in the Light of the List of the Congregation Dated 1843

Summary

The article initiates a publishing cycle devoted to the description of modernising processes taking place in the 19th century in the areas east of the Vistula. The publications are intended to present the state, distribution and demographic structure of the rural population composed of peasants and petty gentry of one of the parishes of northern Podlasie (Latin: *Podlachia*), which – after the third partition of Poland – was incorporated into the Russian Empire. The basis for detailed analyses has been the list of the inhabitants of the parish in question made in 1843 by the local parish priest.

In the meantime, out of 55 parishes nearly one third was made by small or very small villages (one to five households). On the other hand, there were populous villages with over 20 households (25.5%), and every eighth parish village was even bigger, with over 30 households. Single houses were situated at the edges of the parish, far away from the centre, near Biebrza forests and marshes. In the parish population in question there were 29 gentry manors, all of them (with the exception of one) composed of one household; their size varied from 4 to 19 inhabitants.

The population in question may be defined as young, progressive, with extended reproduction, where most age groups were dominated by women (with the exception of the oldest: 55–64 and 65+). The consistent underrepresentation of boys may be explained by their increased mortality in the early years because of contagious diseases, first of all cholera. In turn, underrepresentation of men was caused by compulsory enlistment into the Tsarist army, and – to a certain degree – by migration movements. Founding a family was the main aim of the members of the community, which is testified by a tiny size of definite celibacy (2–3%). The analyses in which the social structure was taken into consideration have revealed a great diversity of demographic relations, both among peasants and petty gentry. However, in the gentry there was a phenomenon of early marriages, and on the other hand most marriages were concluded in older age in comparison to their peasant neighbours. Taking into consideration the sex of the inhabitants the last period of life was still more divergent in the two groups. Old men, both peasants and the petty gentry, usually lived out their days with their wives by their side; on the other hand, 75% of women were then widows.

Keywords: the state, distribution and demographic structure of the population, parish of Trzcianne, Province of Grodno, 1843